

**AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

KÖNÜL İMRAN QIZI YUSİFOVA

**XX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA ƏRƏB DİLÇİLİYİNİN
TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI**

10.02.12 - Sami dilləri

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2007

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universiteti Şərqsünaslıq fakültəsinin Ərəb filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Akademik V.M.Məmmədəliyev

Rəsmi opponentlər:

Filologiya elmləri doktoru, professor M.A.Pənahı

Filologiya elmləri namizədi, dosent M.İ.Qarazadə

Aparıcı təşkilat: AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstитutu

Müdafiə «24» oktyabr 2007 - ci il saat «14»⁰² da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun nəzdində yaradılmış birdəfəlik ixtisaslaşdırılmış müdafiə şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: 370001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 8.

Dissertasiya ilə AMEA-nın əsaslı kitabxanasında tanış olmaqla olar.

Ünvan: Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 31.

Avtoreferat «_____» «_____» 2007-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri namizədi

M.G. PAYIZOV

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Elmin tarixini bilmədən nəinki keçmişdəki səhvlərdən nəticə çıxarıb onları aradan qaldırmaq, hətta bəşəriyyətin indiyədək əldə etdiyi nailiyyətləri qoruyub saxlamaq, daha da inkişaf etdirmək, tarixi bir irlə kimi gələcək nəsillərə hədiyyə vermək olmaz.¹ Xüsusilə ilk illərini yaşadığımız sürətli ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi dəyişikliklərin baş verdiyi, respublikamızın dünya birliyinə müstəqil dövlət kimi integrasiya etdiyi XXI əsrə hər hansı bir sahədə inkişafdan danışarkən mütləq həmin sahədəki keçmiş nailiyyətlərimizi və ya nöqsanlarımızı bilmək, onlardan nəticə çıxarmaq və bunların üzərində gələcək inkişafın yeni istiqamətlərini müəyyənləşdirmək artıq qəcilməz zərurətə çevrilmişdir. Bu baxımdan elm tariximizin öyrənilməsi, tədqiqə cəlb olunması hal-hazırda qarşıda duran əsas məqsədlərdən biridir.

XX əsrin Azərbaycan elm tarixinin ən zəngin səhifələrindən biri olduğunu söyləsək, heç də yanılmarıq. Bu əsrə yeni əsaslarla təşəkkül tapıb inkişaf edən elm sahələrindən biri də ərəbşünaslıq elmidir. Hazırkı dissertasiya işi XX əsrə ərəbşünaslıq elminin aparıcı sahələrindən biri olan ərəb dilçiliyinin Azərbaycanda təşəkkül və inkişafına həsr olunmuşdur.

Bildiyimiz kimi, dilçilik elmi tarixində mühüm və əhəmiyyətli yer tutan ərəb dilçiliyinin Azərbaycanda qədim tarixi kökləri vardır. Azərbaycanda ərəb dilçiliyini onun təşəkkülü, formallaşması, köklü və sistemli şəkildə inkişafı baxımından şərti olaraq iki böyük tarixi mərhələyə ayırmak mümkündür. Birinci mərhələ ərəb dilçiliyinin yaranıb inkişaf etdiyi, mühüm bəşəri əhəmiyyət kəsb edən hadisərlərə zəngin orta əsrlər dövrü, ikinci mərhələ isə ictimai-siyasi dəyişikliklərlə dolu XX əsri əhatə edən zaman müddətidir.

Məlum olduğu kimi, islam dininin müqəddəs kitabı Qurani-kərimin nazıl olmasından sonra bu dilin islam dini ilə bərabər yayılması və digər xalqlar tərəfindən öyrənilməsi və istifadəsi geniş vüsət alır. Ərəb dili müsəlman xalqları - ərəb, fars, türk, bərbər və xilafətin

¹ Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, Maarif, 1987, s.5.

digər xalqlarının mədəni integrasiyasında əsas effektiv bir alətə çevrilərək, tezliklə mədəniyyət və elm dili statusuna yiyələnir. Bir tərəfdən xilafətdə mövcud sosial, siyasi şərait özü ərəb dilinin istər-istəməz yayılmasına imkan verirdi, digər tərəfdən Qurani-kərimin ecazi, onun orijinaldan öyrənilməsi fikri ərəb dilinin yayılmasına şərait yaradırdı¹.

Orta əsrlərdə ərəb dilinin yayıldığı ərazilərdən biri də Azərbaycandır. Cox keçmir ki, Azərbaycan xalqının nümayəndələri bu dili mənimseməklə yanaşı, görkəmli ərəbşünas alim, akademik V.M. Məmmədəliyevin qeyd etdiyi kimi, ərəb dilçiliyinin, ərəb leksikoqrafiyasının inkişafında mühüm rol oynamış, ona elmi və metodoloji baxımdan bir çox yeniliklər gətirmiş, beləliklə də ərəb dilçiliyinin Azərbaycan məktəbini yaratmışlar.²

Hərçənd bu iki mərhələ arasında olan dövrdə Azərbaycanda ərəb dilinin tədrisi ilə bağlı klassik əsərlərə yazılmış şərhlər və ərəb dilinin əsrlərdən bəri tədris olunduğu məscidlərdə, mədrəsələrdə daxili istifadə üçün kiçik həcmli dərsliklərin yazılması faktları mövcud olsada, qeyd etməliyik ki, bu müddət ərzində ərəb dilçiliyinin həm nəzəri, həm də tətbiqi sahəsinə aid sanballı, fundamental əsərlərin yazılıması səbəbindən ərəb dilçiliyinin inkişafından danışa bilmərik.

Nəzərə almaliyiq ki, həmin dövrdə ərəb dilçiliyi sahəsindəki mövcud geriliyin əsas səbəblərindən biri islam ölkələrində XVII-XVIII əsrlərdə baş vermiş tənəzzül və durğunluğun nəticəsi olmuşdur.

Qeyd edək ki, XX əsrдə Azərbaycanda yeni əsaslarla yaranıb inkişaf edən ərəb dilçiliyi ərəbşünaslıq, ümumilikdə şərqşünaslıq elmimizdə yeni bir tarixdir.

Təbii ki, XX əsrдə Azərbaycanda təşəkkül tapan və inkişaf edən ərəb dilçiliyi özünəməxsus fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. O artıq orta əsrlər kontekstindən çıxıb XVI əsrдə Avropada təşəkkül tapan ərəbşünaslıq elminin tərkib hissəsi kimi inkişaf etməyə başlayır. Bu dövrdə təşəkkül tapan dilçilik elmi yalnız ərəb deyil, Avropa və rus elmi dairə-

¹ Сафиуллина Р.Р. Арабская лингвистическая традиция и ее отражение в истории татарского языкознания / Культурные традиции в Евразии. Из серии Восток-Запад. Диалог культур. Казань, Фэн, вып. 4, 2003 // www.tataroved.ru

² Məmmədəliyev V. M. Ərəb dilçiliyi. Bakı, Maarif, 1985, s. 244.

lərindən də bəhrələnir. Artıq yeniliklər Azərbaycana məhz Rusiyadan daxil olduğundan ərəb dilçiliyinin də inkişafı Rusiya elmi dairələrindən asılı idi. Rusiya isə yalnız XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində öz müstəqil məktəbini formalaşdırmağa müvəffəq olur.¹

XX əsrдə Azərbaycanda ərəbşünaslıq elmi özünün inkişaf və təşəkkül mərhələsini yaşasa da, uzun axtarışlardan sonra, nəhayət, əsrin 60-cı illərindən etibarən bu sahədə ciddi irəliləyiş hiss olunmağa başlayır.

Əsrin əvvəllərində L.Ziminin yazırıdı: «Bakı Universiteti öz fəaliyyətini son dərəcə çətin bir şəraitdə başladı. Nə Avropa, nə də Rusiyadan xəbərlər yoxdur və onları tezliklə əldə etmək ümidiimiz də yoxdur. Dilləri öyrənmək isə vəsaitsiz qeyri-mümkündür»².

Göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində kadı və vəsait çatışmazlığı səbəbindən müəyyən çətinlik hiss olunmasına baxmayaraq, artıq yüzilliyin 60-cı illərində milli Azərbaycan ərəbşünaslıq məktəbi formalaşaraq öz sözünü deməyə başlayır.

Bu dövrdə Azərbaycanda görkəmli alim Ə.C.Məmmədovun səyi ilə Avropa standartlarına uyğun ərəbşünaslıq məktəbinin əsası qoyulur. Çağdaş metodik tələblərə cavab verən «Ərəb dili»³ dərsliyinin işiq üzü görməsi, ərəb dilinin tədrisinin yeni, zamanın tələblərinə cavab verən dərslik və dərs vəsaitləri ilə həyata keçirilməsi bu sahədə güclü inkişafa səbəb oldu. Qısa müddət ərzində tərcüməçilər və praktiklərlə yanaşı, ərəb dilçiliyi, ümumilikdə ərəbşünaslığın bir çox sahələri üzrə elmi-tədqiqatlar aparan elmi, pedaqoji kadrlar hazırlanı.

Çox keçmədən Azərbaycan ərəbşünaslıq məktəbinin sorağı yüksək elmi dairələrdən gəlməyə başladı. Respublikamızda yaranan ərəb dilçiliyi məktəbi görkəmli ərəbşünas dilçi, akademik V.M.Məmmədəliyevin simasında artıq keçmiş Sovetlər birliyi məkanında, eləcə də ərəb və müsəlman Şərqi ölkələri, Avropada tanınmağa başladı.

Azərbaycanda əsrin sonunda ərəb dilinin nəzəri məsələləri, həmçinin ərəb dilinin tədrisini ali və orta məktəblər səviyyəsində həyata keçirən bir sıra ərəb dili dərslikləri, dərs vəsaitləri, proqramlar, lüğət, danışış kitabçaları yazılır, ciddi elmi araşdırılmalar aparılır,

¹ Шарбатов Г.Ш. Арабистика в СССР. Москва, 1959, с. 3.

² Зиминин Л. Краткая арабская христоматия. Баку, АГУ, 1920, с. 3.

³ Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, ADU, 1958.

yüksək elmi nəticələr əldə olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın qarşısında duran əsas məqsəd faktiki materiallar əsasında XX əsrдə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin təşəkkül və inkişafını izləmək, müstəqil tədqiqat obyektiనə çevirməkdir. Bu baxımdan ərəb dilçiliyinin tətbiqi, eləcə də nəzəri tədqiqi sahəsində aparılan araştırma, əsərlər haqqında heç olmasa, icmal xarakterli bilgilər toplamaq, onlar barəsində məlumat vermək və həmin məlumatları sistemləşdirmək də tədqiqatın məqsədləri sırasındadır. Bundan əlavə tədqiqatın əsas məqsədlərindən biri də bu sahədə yazılmış əsərləri sistemli şəkildə təhlilə cəlb etmək, dilçiliyimizin bu sahəsinə aid elmi ədəbiyyatı sistemləşdirib kataloqlaşdırmaqdan ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün əsasən aşağıdakı məsələlər araşdırılır:

- Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin inkişaf tarixini izləmək;
- Ərəb dilinin Azərbaycanda yayılması və öyrənilməsini tədqiq etmək;
- Orta əsrlərdə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin inkişafına qısa ekskurs etmək;
- Orta əsrlərin son dövrlərindən XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin vəziyyətinə nəzər salmaq və bu vəziyyəti səciyyələndirmək;
- XX əsrдə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin yaranması və inkişafını izləmək;
- XX əsrдə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- Ərəb dilçiliyinin nəzəri sahəsinə aid elmi-tədqiqat işlərini araşdırmaq və sistemləşdirmək;
- Ərəb dilçiliyinin tətbiqi sahəsinə aid tədqiqat işlərini tədqiq etmək və sistemləşdirmək;
- Ərəb dilçiliyinə aid ali və orta məktəb dərsliklərini tədqiq etmək;
- Ərəb dilinə aid dərs vəsaitlərini, lüğət və danışçı kitabçalarını tədqiq etmək.

Tədqiqatın nəzəri metodoloji əsasları. Məlum olduğu kimi, tədqiqatın xarakterini onun metodları müəyyənləşdirir. Tədqiqat boyunca müqayisəli-tarixi metodun tələblərindən çıxış edərək təsvir, müşahidə

və tutuşdurma üsullarından istifadə olunmuşdur. Həmçinin müəllif dissertasiya işinin müvafiq bölmə və paraqraflarının hazırlanmasında dilçilikdə qəbul olunmuş ümumi və xüsusi tədqiqat metodlarından; eyni zamanda təsnifat, ümumiləşdirmə, analogiya və fraqmental analiz kimi empirik metodlardan da bəhrələnmişdir.

Təbii ki, dissertasiyanın obyekti XX əsrдə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin tədqiqi olduğundan tədqiqat işi yazıklärən bu sahəyə aid yazılmış elmi-tədqiqat işləri, monoqrafiyalar, elmi məqalələr əsas istinad mənbəyi olmuşdur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyini təyin edən əsas atributlardan biri mövzunun ilk dəfə tam və sistemli şəkildə elmi tədqiqata cəlb edilməsidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, hal-hazırda müasir filologiyamızda Azərbaycanda ərəb dilçiliyi tarixinin öyrənilməsi sahəsində müəyyən bir boşluq hiss olunur. Dissertasiyanın indiyə qədər ərəbşünaslığımızda olan bu boşluğu doldurmağa xidmət etməsi onun elmi yeniliyidir.

Bildiyimiz kimi, bir neçə il bundan əvvəl L.Orucova və Z.Şıxəlibəyovanın birgə yazdıqları «Azərbaycanda ərəb filologiyasının inkişafı»¹ adlı müqayisəli-tarixi aspektdə monoqrafik əsər işiq üzü görmüşdür. Bu sahədə ilk cəhd olan sözügedən əsərdə mövzunun əhatə dairəsi geniş olduğundan müəlliflər ayrı-ayrı ərəbşünas filoloq alımlər və onların yaradıcılıqları haqqında qısaca məlumat verməklə kifayətlənmişlər.

Təbii ki, hazırkı tədqiqat işində bu əsər əsas istinad mənbələrin-dən biri olmuşdur. Dissertasiya XX əsrдə Azərbaycanda yenidən təşəkkül tapan, formalaşan ərəb dilçiliyinin inkişafına həsr olunduğuundan burada yalnız ərəb dilçiliyini müasir əsaslarla yenidən dirçəldən və bu sahədə tədqiqatlar aparan dilçi alımlərin yaradıcılıqlarının tədqiqi öz əksini tapır. Əlbəttə, müəllif dissertasiya üzərində işlə-yərkən imkan daxilində bu əsrdə baş verən dəyişiklikləri ardıcıl olaraq izləməyə, yazılın bütün tədqiqatlara nəzər salmağa çalışmışdır. Təbii ki, əsər namizədlik dissertasiyası səviyyəsində olduğu üçün dissertant hər bir dilçi alımımız haqqında müfəssəl məlumat vermək və ya elmi əsərlər üzə-

¹ Оруджева Л.М., Шихалибейли З.Э. Развитие арабской филологии в Азербайджане. Баку, Нурлан, 2004.

rində geniş elmi təhlillər, müqayisələr aparmaq imkanına malik olmamışdır.

Hər hansı bir elm sahəsi öz tarixini yaratmaq üçün müəyyən inkişaf yolu keçməlidir. Azərbaycanda ərəb dilçiliyi müəyyən çətinliklər yasa da böyük inkişaf yolu keçmişdir. Təəssüf ki, XX əsrə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin inkişafı kompleks şəkildə sistemli tədqiq edilməmişdir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin XX əsrə təşəkkülü və inkişafının tədqiqi bir boşluq kimi hələ də qalmada davam edir. Dissertasiyanın həmin mövzuya həsr edilməsi bu boşluğun, müəyyən mənada, doldurulması zəruriliyindən irəli gəlmışdır.

XX əsrə fəaliyyət göstərən dilçi alımlarımızın əsərlərini, onların yaradıcılığını sistemli şəkildə tədqiq etmək, bu əsrə ərəb dilçiliyi sahində milli məktəbimizin inkişaf istiqamətini faktlarla üzə çıxarmaq cəhdlerini də əsərin elmi yeniliyi hesab etmək olar. Nəzər salduğumuz zaman kəsiyində bu elm sahəsinin yeni yaranması, eləcə də bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbələr üzündən xüsusi tədqiqat obyekti olmamasına görə (bəzi elmi məqalələr istisna olmaqla) bu vaxta qədər onun tarixi dövrləşdirilməmiş və prinsipləri işlənib hazırlanmamışdır. Bütün bunlar ilk dəfə hazırkı dissertasiyada işıqlandırılmışdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işindən ali məktəblərin filologiya və şərqşünaslıq fakültələrində xüsusi kurs fənləri çərçivəsində tədris prosesində istifadə oluna bilər. Həmçinin dissertasiya ərəb dilinin yayılma tarixi, Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin inkişafı, xüsusilə, XX əsrə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin inkişafı, onun vəziyyəti, bu sahədə aparılan elmi-tədqiqat işləri, həmçinin BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsinin tarixi haqqında məlumat almaq istəyən hər bir araşdırıcı üçün əsas istinad mənbəyi ola bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Ərəb filologiyası kafedrasında işlənib hazırlanmışdır. Tədqiqat işinin əsas məzmunu və müddəaları, o cümlədən müəllifin araşdırırmalar zamanı apardığı ümumiləşdirmələr, əldə etdiyi elmin-nəzəri nəticələr öz əksini dissertasiya ilə bağlı nəşr olunmuş 14 elmi məqalə və tezisdə tapmışdır.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqat işinin məzmunu. Dissertasiyanın «Giriş» hissəsi əsasən mövzunun aktuallığının əsaslandırılmasına həsr olunmuşdur. Burada mövzunun obyekti müəyyən edilir, araştırma səviyyəsi öyrənilir, işin qarşısına qoyulan məqsəd və vəzifələr təyin olunur, onun mənbə və qaynaqları göstərilir, elmi yeniliyi, praktik əhəmiyyəti açıqlanır və tədqiqat boyunca istifadə edilən metodlar izah olunur.

«Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin yaranması və inkişafı» adlı birinci fəsil dörd yarımfəsildən ibarətdir.

«Ərəb dilinin Azərbaycanda yayılması və öyrənilməsi» başlıqlı birinci yarımfəsil adından məlum olduğu kimi, ərəb dilinin Azərbaycanda yayılması və öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, xalqımızın ərəb dilinə olan marağın ərəblərin Azərbaycana gəlişi və islam dininin burada yayılmağa başladığı VII əsrin sonlarına- VIII əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Azərbaycanda ərəb dili əvvəl dini və siyasi bir dil olmaq etibarı ilə yayılmağa başlamış, müəyyən zaman keçidkən sonra isə elmi və ədəbi əsərlərin dili kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Xilafət zamanı ərəb dilinin həm ədəbi, həm danışq dili kimi qəbul edilməsi nəticəsində «ərəbləşmiş» xalqlar (suriyalılar, misirlilər və b.) ərəb-müsəlman mədəniyyətinin yaranması prosesinə fəal surətdə qoşularaq, bu mədəniyyəti qədim Şərqi və antik dünya xalqlarından onlara irs qalmış ənənələrlə zənginləşdirmişlər. Bununla yanaşı, xilafətdə ərəbləşməyib, yalnız müsəlmanlaşmış bir çox xalqlar, o cümlədən azərbaycanlılar, tədricən ərəblərin dini ilə birlikdə onların dillərini də mənimşəyərək, az qala XI əsrədək elmi, dini və ədəbi yaradıcılıqda bu məqsədlə latin dilindən istifadə edən avropalılar kimi ərəb dilini işlətməyə başladılar.

İslam dininin yaranmasından bir-iki əsr sonra bu dili bilmək mədəniyyət göstəricisinə çevrildi. Quranın yalnız nazil olduğu dildə öyrənilməsi də ərəb dilinin işlənmə və mənimşənilmə arealını genişləndirdi. Hər bir müsəlman (bəzən də müxtəlif mənafeli qeyri-müsəlmanlar) millətindən asılı olmayaraq xilafət xalqlarının ünsiyyət dilinə çevrilmiş ərəb dilini öyrənməyə çalışırdı¹.

¹ Azərbaycan tarixi. II c., Bakı, Elm, 1998, s.259-260.

Həmçinin ərəb dilinin Azərbaycanda genişlənməsində Azərbaycan ərazisinə köçürülmüş və ya köçüb gəlmış ərəb qəbilələri də az rol oynamamışlar.

Azərbaycanda o zamankı islam ehkamlarının şərhi ilə bərabər ərəb dilinin qrammatikası, poetika, təbiətşünaslıq, astrologiya (nūcum), müsəlman hüququ (fiqh), riyaziyyat, məntiq kimi fənlər tədris edilirdi. Mədrəsədə təhsil alanlar ərəb dilini öyrəndikdən sonra, başqa elmi biliklərə yiyələnərək bütün müsəlman Şərqinin mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmaq imkanı əldə edirdilər.¹

Ərəb dilinin Azərbaycanda işlənməsi və öyrənilməsinə daha bir sübut kimi qeyd edə bilərik ki, IX-X əsrlərdə hazırlanmış cünglərdə, şeir antologiyalarında azərbaycanlı şairlərin yaradıcılığından nümunələr verilmişdir. Məsələn, İbn Qüteybənin (828-889) «Şer və şairlər» / «Əş-şir və ş-suara»/, Əbulfərəc İsfahaninin (897-966) «Nəğmələr kitabı» / «Kitabu-l-əğani»/, Əbu Ubeydullah Məhəmməd ibn İmran ibn Musa əl-Mərzubanının (890-988) «Şairlər ensiklopediyası» / «Mucəm əş-şüəra»/ əsərlərində İsmayıł ibn Yəsar, Musa Şəhəvat və Əbüllabbas Əma² kimi azərbaycanlı şairlərin ərəbcə şeirlərindən nümunələrə rast gəlirik.

Yarım fəsildə Azərbaycanda ərəb dilinin yayılması və öyrənilməsi səbəbləri, onun tarixi, Azərbaycan-ərəb əlaqələri, həmçinin azərbaycanlı alimlərin yaradıcılığı haqqında məlumat verən ərəb mənbələrindən də bəhs olunur.

İkinci yarımfəsil «Orta əsrlərdə Azərbaycanda ərəb dilçiliyi» adlanır. Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə zəngin ərəb leksikoqrafiyasının öyrənilməsi, ərəb dilçiliyinin inkişafında Azərbaycan alimləri də mühüm rol oynamışlar. Azərbaycan dilçiləri tərəfindən yaradılan çoxhissəli, izahlı Azərbaycan-ərəb, ərəb-azərbaycan dili lüğətləri, ərəb ədəbiyyatının məşhur abidələrinə yazılın izahlar, ərəb dilinin sintaksis, morfologiya və fonetikasına aid ərəb dilçilərinin əsərlərinə yazılmış çoxsaylı şərhlər bu gündə öz elmi dəyərini itirmədən ərəb dilçiliyi tarixində mühüm yer tutur.³

O dövrdə Azərbaycan alimləri akademik V.M. Məmmədəliyevin

¹ Мамедов Р.А. Очерк истории города Нахичевана в период средневековья (X-XVII вв). Баку, 1965, с.26.

² Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, İrşad, 1994, s.25.

³ Агаева Н.А. Азербайджанские языковеды средневековья. Баку, Элм, 1990, с.3.

qeyd etdiyi kimi, ərəb dilçiliyinin və leksikoqrafiyasının inkişafında mühüm rol oynamış, ona elmi və metodoloji baxımdan bir çox yenilik gətirmiş, beləliklə də ərəb dilçiliyinin Azərbaycan məktəbini yaratmışlar.¹

Yazılı mənbələrə əsasən XI əsrden başlayaraq Azərbaycanda qrammatika və leksikoqrafiyanın öyrənilməsi ilə əlaqədar tam bir məktəb yaranır.² Bu məktəbin nümayəndələri, ümumiyyətlə, ərəb dilçiliyi sahəsində xidmətləri olan Azərbaycan alimlərinin həyat və yaradıcılığı akademik V. Məmmədəliyevin «Ərəb dilçiliyi» monoqrafiyasındaki «Ərəb dilçiliyi sahəsində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan alimləri»³ başlıqlı bölmədə, eləcə də alimin bir sıra məqalələrində⁴, N.A. Ağayevanın «Orta əsrlər Azərbaycan dilçiləri»⁵, M.Mahmudovun «Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı»⁶, L.M.Orucovanın «Əz-Zəncaninin «Məbədi fit-tasrif əsəri»⁷ əsəri, L.M.Orucova və Z.E. Şıxəlibəylinin «Azərbaycanda ərəb filologiyasının inkişafı»⁸ kimi əsərlərində işıqlandırılmışdır. Məhz buna görə də dissertation bu yarımfəsildə orta əsrlərdə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin inkişafı, bu sahədə fəaliyyət göstərən alimlər haqqında təsəvvür yaratmaq üçün ərəb dilçiliyinin Azərbaycan məktəbinin bəzi nümayəndələri barəsində qısa məlumat verməklə kifayətlənmişdir.

«Orta əsrlərin son dövrlərindən XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda ərəb dilçiliyi» başlıqlı üçüncü yarımfəsil qeyd olunan müddətdə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin vəziyyətinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, sonrakı əsrlər ərəb filologiyası sa-

¹ Məmmədəliyev V. M. Ərəb dilçiliyi. Bakı, Maarif, 1985, s.244.

² Агаева Н.А. Азербайджанские языковеды средневековья. Баку, Элм, 1990, с.20.

³ Məmmədəliyev V. M. Ərəb dilçiliyi. Bakı, Maarif, 1985, s.244-247.

⁴ Məmmədəliyev V. M. Orta çağ ərəb dilli Azərbaycan alimləri / İslam sivilizasiyası Qafqazda. Beynəlxalq simpozium (Bakı) 9-11 dekabr 1998-ci il. Bakı, 1998. s. 3-4; Məmmədəliyev V.M. ADU-nun şərqşünaslıq fakültəsinin tarixi haqqında // ADU-nun Elmi Əsərləri. Şərqşünaslıq seriyası. 1969, № 1, s.3 – 12;

البروفيسور وسيم محمد علييف . علماء اذربيجانيون ساهموا في علم النحو العربي، صوت الاتحاد، مجلة أدبية ثقافية يصدرها اتحاد الأدباء و الكتاب في القطر العراقي، العدد ٤٧ ، سنة ١٩٩٠ ، ص. ١٠-١٣.

⁵ Агаева Н.А. Азербайджанские языковеды средневековья. Баку, Элм, 1990.

⁶ Mahmudov M. Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığ. Bakı, Elm, 1972.

⁷ Оруджева Л.М. Произведение аз-Занджани «Мабадиу фит-тасриф». АКД, Баку, 1971.

⁸ Оруджева Л.М., Шихалибейли З.Э. Развитие арабской филологии в Азербайджане. Баку, Нурлан, 2004

həsində elmi fəaliyyət əsasən kompilyativ xarakter daşıyırı. Alimlərin əksəriyyəti öz sələflərinin əsərlərinin üzünü köçürmək və onlara şərhlər yazmaqla kifayətlənirdilər. Bu zaman əsas mətnə izah (şərh), izaha şərh (haşıyə), sonuncuya isə təsdiq (təkrir) yazmaq bir ənənə şəklini almışdır.¹

Ərəb xilafətinin süqtundan sonra ərəb dilinin rəsmi dövlət dili statusunu itirməsi, ərəb ölkələrinin istila altında olması və digər icimai, siyasi amillər səbəbindən ərəb cəmiyyətində və ərəb elmində müəyyən bir durğunluq özünü göstərir. Bu zaman bir vaxt parlayan poeziya, mədəniyyət, elm dili olan ərəb dili ərəb ölkələrinin özündə belə hakim mövqeyini itirir və inkişafdan geri qalır, adi həyatda isə danışiq dilləri, ləhcələr ön plana keçir. Qeyd edə bilərik ki, ərəb ədəbi dili məhz müsəlmanların dini kitabı olan Quranın nazıl olduğu dil olduğu üçün qorunub saxlanılır. İraq filoloqu Muhəmməd Rauf əl-Qulami qeyd edir ki, əgər Allahın Məhəmməd peyğəmbərə göndərdiyi ərəb ədəbi dilində yazılmış Quran olmasaydı, bu dil məhv olub gedər və yalnız kitablarda qalardı.²

Bələ bir şəraitdə bir neçə əsr ərzində ərəb dilinə aid, demək olar ki, əvvəlkilərlə müqayisə edilə biləcək heç bir mühüm orijinal sanballı əsər yazılmamışdır. Bu dövrün dilçiləri əsas etibarı ilə qeyd etdiyimiz kimi, əvvəlki nəsil alimlərin əsərlərinin tədqiqi və kompilyasiyası³ ilə məşğul olurdular. Bu sözləri həmin dövrün Azərbaycan alimləri haqqında da demək olar. Belə ki, əgər əvvəllər ayrı-ayrı müstəqil əsərlər, məsələn, Xətib Təbrizi, Hubeyş Tiflisi, Abd əl-Vəhhab əz-Zəncani və digər alimlərin ərəb dilinin bu və ya digər məsələlərinə dair öz əsərləri mövcud idisə, orta əsrlərin sonrakı dövrlərində yazılın əsərlər yalnız ərəb filologiyasında ən məşhur və ən tanınmış əsərlərə yazılmış şərh və haşıyələrdən ibarət idi. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bir çox hallarda

¹ Литература Востока в новое время. Москва: МГУ, 1975, с.3; Звегинцев В.А. История арабского языкознания. Краткий очерк. Москва, МГУ, 1958, с. 62-63; Белкин В.М. К истории становления современного арабского литературного языка // Арабская филология. Сборник статей. М., 1968, с.28.

² محمد رؤوف الغامسي. المردد من الامثال العامية الموصالية، بغداد-١٩٦٤، ص. ٥.

³ Звегинцев В.А. История арабского языкознания. Краткий очерк. Москва, МГУ, 1958, с.63.; Ханна аль-Фахури. История арабской литературы, ч.2, М., 1959, с. 303.

dərinlik və məzmun baxımından şərhlər şərh olunan əsərlərin özündən üstün sayılırdı. Bu baxımdan XVII əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəllərində bu sahədə Azərbaycan alimlərinin yaradıcılığı diqqəti cəlb edir¹. Yarıməsildə bu barədə də müəyyən məlumat verilir və konkret olaraq qeyd olunur ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ərəb dilinin tədrisi orta əsrlərlə müqayisədə qat-qat sönük halda olsa da, klassik üsullar və metodlarla davam etdirilirdi. Bu dövrdə əvvəlki əsrlərdən fərqli olaraq, ərəb dilində ərəb dilçiliyinə aid kitablar, elmi əsərlər deyil, dilçiliyin tətbiqi sahəsinə aid bəsit, yalnız daxili istifadə üçün nəzərdə tutulan nominativ əsərlər yazılırdı. Bu da islam təhsil sistemindən qalmış məktəb və məscidlərdə ərəb dilinin Qurani-kərim dili kimi tədrisi, həmçinin islam elmlərinin tədrisindən irəli gəlirdi. Ərəb dilçiliyinə aid sənballı əsərlərin yazılmamasına gəldikdə isə, müəllif bunu ərəb ölkələrinin özlərində XVII- XVIII əsrlərdə baş vermiş tənəzzül və durğunluğun nəticəsi kimi dəyərləndirir.

Göründüyü kimi, dissertant XX əsrədə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin təşəkkülü və inkişafı məsələsinin tədqiqinə keçmək üçün əvvəlcə məsələni daha yaxşı işıqlandırmaq məqsədi ilə yarımfəsillərdə ərəb dilinin Azərbaycanda yayılması və öyrənilməsi tarixinə, orta əsrlərdə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin inkişafı, dilçi alimlərimizin bu sahədə fəaliyyəti, onların yaradıcılığına qısa ekskurs edir, orta əsrlərin son dövründən XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin vəziyyətini araşdırır və XX əsrədə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin təşəkkülünün tədqiqi məsələsini işıqlandırır.

Burada əsas məqsəd XX əsrədək ərəb dilçiliyi sahəsində əldə olunmuş nailiyyətləri, elmi irsi üzə çıxarmaq, mövcud ümumi mənzərə haqqında təsəvvür yaratmaq və bunların fövqündə əldə olunmuş nailiyyətləri qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Dördüncü yarımfəsil «XX əsrədə Azərbaycanda ərəb dilçiliyi» adlanır. Tarixdən məlum olduğu kimi, XX əsr Azərbaycan xalqının tarix salnaməsinin müxtəlif taleyüklü hadisələrlə dolu ən zəngin səhifələrdən biri sayılır. Ümumiyyətlə, XX əsrədə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin inkişafından danışarkən onun birbaşa ərəbşünaslıq-şərqşünaslıq elminin

¹ Оруджева Л.М., Шихалибейли З.Э. Развитие арабской филологии в Азербайджане. Баку, Нурлан, 2004, с.37-38.

tərkib hissəsi kimi bu elm sahəsinin inkişafından asılılığı xüsusi olaraq vurğulanmalıdır. Bu baxımdan ərəb dilçiliyinə ərəbşünaslığın—şərqşünaslığın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi nəzər salmaq lazım gəlir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda şərqşünaslıq elmindən danışarkən qeyd etməliyik ki, bu elm sahəsi Rusyanın elmi mühiti ilə birbaşa və sıx bağlı idi. Ümumiyyətlə, elmi yeniliklər və mövcud ənənələr Azərbaycan Rusyanın tərkibində olduğu üçün bura birbaşa Rusiyadan gəlirdi. Rusiyada isə digər elmlər sahəsində olduğu kimi bu elm sahəsinin yaradılması və inkişafi sahəsində də artıq bir neçə əsr idi ki gərgin iş aparılırdı. Bu na görə də o, şərqşünaslığın yüksək səviyyədə olduğu XVII əsrдə Hollandiya və İngiltərə, XVIII əsrдə isə Almanianın bu sahədə əldə etdikləri təcrübəni öyrənmək və müxtəlif təcrübələrin sintezi əsasında bu elm sahəsinin yaradılması və inkişafi üçün çalışırdı.¹

Qeyd edək ki, XX əsrдə ərəbşünaslığın inkişafı Azərbaycan şərqşünaslığında yeni bir mərhələ, yeni bir tarixdir. Əgər orta əsrlərdə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin inkişafı sırf ərəb, islam elmi zəminində yaranıb inkişaf edirdisə, XX əsr Azərbaycanında inkişaf edən ərəb dilçiliyi Şərq kontekstindən bir qədər ayrılaraq əsasən Avropa elminin təsirindən bəhrələnməklə yeni əsaslar üzərində yaranırdı.

Məlumdur ki, hər hansı elm sahəsinin yaranıb inkişaf etməsi üçün elmi mühitin, şəraitin olması əsas, vacib şərtlərdən biridir. Azərbaycanda şərqşünaslıq, onun bir qolu olan ərəbşünaslıq elminin inkişafında ilk elm məbədgahımız olan Bakı Dövlət Universitetinin rolü əvəzolunmazdır. Təbii ki, ərəb dilçiliyinin inkişafına şərqşünaslıq elminin inkişafından kənardə nəzər sala bilmərik. Bu sahədə ilk elmi mərkəz isə Bakı Dövlət Universitetinin 1922-ci ildə açılmış şərqşünaslıq fakültəsi olmuşdur. 1957-ci ildən bu cərgəyə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəzdində yaradılan Şərqşünaslıq İnstitutu, daha sonra isə Əlyazmalar İnstitutu da qoşulur. Bu baxımdan müəllif yarımfəsildə əvvəlcə ilk elmi şərqşünaslıq mərkəzinin yaranması və inkişaf tariixçəsini araşdırmağa, araşdırımlar zamanı ərəb dilçiliyinin inkişafında, bu sahənin kadrlarının hazırlanmasında əsas və ilkin vasitə olan ərəb dilinin tədrisdə tutduğu mövqeyi, həmçinin XX əsrдə Azərbaycanda şərqşünaslıq elminin inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirməyə

¹ Крачковский И.Ю. Очерки по истории русской арабистики. М-Л, 1950, с. 204.

cəhd göstərmiş, bununla da əsrin əvvəllərindən başlayaraq xronoloji qaydada respublikamızda ərəb dilçiliyinin inkişafını faktiki materiallar əsasında izləməyə, bu inkişafa təsir edən amilləri üzə çıxarmağa çalışmışdır.

«Ərəb dilçiliyinə aid elmi-tədqiqat işləri» başlıqlı ikinci fəsil isə adından göründüyü kimi, XX əsrдə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinə aid yazılmış elmi-tədqiqat işlərinə həsr olunmuşdur. Dissertant ilk əvvəl yeni təşəkkül tapan bu elm sahəsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən, tədqiqatların aparıldığı elmi mərkəzlərdən bəhs edir, onun inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

XX əsr Azərbaycanda yaranan ərəb dilçiliyi Azərbaycan ərəbşünaslığında, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində yeni bir mərhələdir. Bu dövrdə ərəbşünaslıq elmi XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Avropa ərəbşünaslığından bəhrələnərək artıq özü müstəqil bir elm sahəsinə çevrilən Rusiya ərəbşünaslığının bir qolu kimi inkişaf etməyə başlayır.

Qeyd edək ki, XX əsrin 60-cı illərində artıq ərəbşünaslıq, onun bir qolu olan ərəb dilçiliyi sahəsində sürətli dəyişikliklər və inkişaf hiss olunmağa başlayır. 60-cı illərə qədər olan müddəti gələcək inkişaf üçün hazırlıq mərhələsi adlandırı bilərik. Bu dövrdən etibarən ərəb dilçiliyinin tətbiqi, eləcə də nəzəri sahəsi öz inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

XX əsrin II yarısı ərəb dilçiliyinə aid elmi-tədqiqat işlərinin yazılması baxımından ən məhsuldar bir dövrdür. Təbii ki, belə bir qənaətə gəlməyə bizə bu illər ərzində yazılmış mövcud faktiki elmi əsərlər əsas verir. Bu dövrdə ərəb dilçiliyi sahəsində yazılın çoxsaylı əsərlər sərasında professor Ə.C.Məmmədovun «Müasir ərəb dilində sadə cümlə haqqında», M.A. Pənahinin «Ərəb ədəbi dilində mürəkkəb sözlər və izafət tipli sabit söz birləşmələri», T.M.Cahaninin «Müasir ərəb ədəbi dilində başlangıç fellər», V.M.Məmmədəliyevin «Müasir ərəb ədəbi dilində felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları», İ.Şəmsin «Klassik ərəb dilində hal kateqoriyasının təhlili», L.M.Orucovanın «Əz-Zəncaninin «Məbədi fit-tasrif» əsəri», H.H.Zərinəzadənin «Ümumi və ərəb leksikoqrafiyasının təhlili əsasında Ərəbcə-Azərbaycanca lüğətinin nəzəri əsasları», X.N. Əl-Abbasinin «Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ərəb alınma sözlərindəki leksik-grammatik

dəyişikliklər», M.İ.Qarayevin «Müasir ərəb ədəbi dilində söz sırası» kimi tədqiqatları xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, tədqiqatlar əsasən üç mərkəz - Bakı Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin ərəb filologiyası kafedrası, AMEA-nın Şərqşünaslıq İnstitutunun ərəb filologiyası şöbəsi və AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən aparılmışdır. Namizədlik dissertasiyasının həcmini nəzərə alaraq dissertant bu fəsildə həmin elmi tədqiqatlar haqqında qısa məlumat vermiş, yalnız monoqrafik əsərləri bir qədər geniş təhlil etmişdir. Burada həmçinin ərəb dilciliyinin tədqiq olunan sahələri və yazılın elmi əsərlərin hansı sahəyə aid olduğu konkretləşdirilmişdir. Müəllif tədqiqat zamanı Azərbaycanda ərəb dilciliyinin inkişafının 4 istiqamətini müəyyənləşdirmişdir:

1. Ərəb dilciliyinin tətbiqi sahəsinin tədqiqi;
2. Ərəb dilciliyinin nəzəri məsələlərinin tədqiqi;
3. Ərəb diliçiliyi tarixinin tədqiqi;
4. Ərəb-Azərbaycan dilcilik əlaqələri və ərəb ənənəvi qrammatika elminin təşəkkülü və formalaşmasında Azərbaycan alımlarının ırsının tədqiqi.

Nəzərə çatdırıq ki, ərəb dilciliyinin tətbiqi sahəsinə aid normativ əsərlər - dərsliklər «Ərəb dilciliyinə aid dərsliklər, dərs vəsaitləri və proqramlar» adlı III fəsildə tədqiq olunduğu üçün ikinci fəsildə ərəb dilciliyinin yalnız nəzəri məsələləri, ərəb diliçiliyi tarixi və Azərbaycan-ərəb dilcilik əlaqələrinin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərə nəzər salınmışdır.

«Ərəb dilciliyinə aid dərsliklər, dərs vəsaitləri və proqramlar» başlıqlı III fəsil «Ərəb dilciliyinə aid ali məktəb dərslikləri», «Ərəb dilciliyinə aid orta məktəb dərslikləri», «Ərəb dilinə aid dərs vəsaitləri, lügətlər, danışiq kitabçaları» kimi üç yarımfəsildən ibarətdir. Fəslin müvafiq bölmələrində XX əsrдə Azərbaycanda ərəb dilciliyinə aid yazılmış ali və orta məktəb dərsliklərinə ayrı-ayrılıqda nəzər salınmış, dərsliklərin quruluşu, tərtib prinsipləri haqqında məlumat verilmiş, onların səciyyəvi xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur.

Dissertasiyada ərəb dilinə aid ali məktəb dərslikləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

1. Ərəb dilinin tədrisi ilə bağlı dərsliklər. Bura M.Əfəndizadənin

«Ərəb dilinin açarı»¹ və Ə.C.Məmmədovun Azərbaycan və rus bölmələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulan «Ərəb dili»² dərslikləri daxildir.

2. Ərəb dilçiliyi məsələləri ilə bağlı dərsliklər. Bu qəbildən olan dərslik nümunəsinə V.M.Məmmədəliyevin «Ərəb dilçiliyi»³ adlı dərs kitabı aiddir.

Biz XX əsrдə yazılmış «Ərəb dili» dərsliklərindən danışarkən qeyd etməliyik ki, onların yazılması bu yüzilliyin ikinci yarısı üçün da-ha məhsuldar olmuşdur. Bunu böyük ərəbşünas alim, XX əsrдə Azərbaycanda ərəbşünaslıq məktəbinin banisi və qurucusu Ələsgər Məmmədovun adı ilə bağlasaq, heç də yanılmariq. Belə ki, 50-ci illərin sonundan bu günə kimi Azərbaycanda orta məktəblərdən tutmuş ali məktəblərə qədər bütün səviyyələrdə ərəb dilinin tədrisi Ələsgər Məmmədov zəkasının məhsulu olan dərsliklər, dərs vəsaitləri əsasında hə-yata keçirilir.

Pedaqoji fəaliyyətə başlayarkən ərəb dilinin tədrisi ilə bağlı elmi-pedaqoji tələblərə cavab verən dərsliyin olmaması səbəbindən gənc pedaqqoq tədris prosesində özü dərslik yazmağa başlayır və əsasən X.K.Baranovun daxili istifadə üçün buraxdığı «Учебник арабского языка» və alman şərqşünası Ernest Harderin kitabından istifadə etməli olur.

Alimin müasir tələblərə cavab verən ilk «Ərəb dili» dərsliyi X.K.Baranov, N.V.Yuşmanov, A.F.Xaşab, V.M.Qrande, A.Q.Krimski, K.V.Ode-Vasilev, A.A.Kovalev, Q.Ş.Şarbatov, D.V.Semenov, L.Z.Pisarevski kimi rus, E.Harder, K.Brokkelman kimi Avropa, Rəşid Əş-Şərtuni kimi məşhur Şərq dilçi alımlarının ərəb dil qrammatikası üzrə yazılmış əsərlərinin bir növ sintezi əsasında yazılmışdır. Bir sözlə, dərslikdə həm Avropa, həm rus, həm də Şərq tətbiqi və nəzəri dilçilik ənənələrindən istifadə olunmuşdur. Bununla alim ərəb dilinin tədrisinə yeni ruh, yeni həyat gətirərək respublikamızda ərəbşünaslığın müxtəlif sahələrinin inkişafına təminat yaradır.

¹ Əfəndizadə M. Ərəb dilinin açarı. Bakı, Azərnəşr, 1947, 315 s.

² Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, ADU, 1958, 1962, 1971, 1972-74, 1980, 1984, 1988, 1998.

³ Məmmədəliyev V. M. Ərəb dilçiliyi. Bakı, Maarif, 1985, 287 s.

«Ərəb dilinə aid dərs vəsaitləri, lügətlər, danışiq kitabçaları» başlıqlı yarımfəslin müvafiq bölmələrində dərs vəsaitləri, lügətlər, danışiq kitabçaları, ərəb dilinin tədrisini sistemli, planlı şəkildə həyata keçirməyə yardım edən ərəb dilinə aid programlardan bəhs olunur, onların xüsusiyyətlərinə toxunulur, fərqli cəhətləri üzə çıxarılır, bu sahədəki çatışmazlıqlar qeyd olunur. Burada dərs vəsaitləri iki yerə ayrılır: ali və orta məktəb dərslikləri və bu dərs vəsaitləri haqqında məlumat verilir.

Ümumiyyətlə, bu fəslin mühüm bölmələrindən biri lügətlər olan hissəsidir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, XX əsrдə respublikamızda Azərbaycan-ərəb və ərəb-Azərbaycan tərcümə lügətləri baxımından müəyyən boşluq özünü göstərmmiş və proses indi də davam edir. Təbii ki, bunun da bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Bunu ilk olaraq Azərbaycan dilçiliyində leksikoqrafiya sahəsinin, həmçinin Azərbaycan ərəbşünaslığının özünün də yeni olması ilə əlaqələndirə bilərik. Qeyd edək ki, ərəb dilçiliyi sahəsində XX əsrдə Azərbaycanda tərtib edilən lügətlər linqvistik lügətlərdir. Tədqiqat zamanı gəldiyimiz nəticəyə görə, bu lügətlərin Azərbaycanda ərəb dilçiliyi sahəsində tərcümə¹, terminoloji², frazeoloji³ və əcnəbi sözlər lügəti⁴ kimi növləri yaradılmışdır. Lakin bununla belə, həmin əsərlərə əsasən lügətçilik sahəsinin formalaşmasını, inkişafını təsdiq edə bilmərik. Bir sözlə, Azərbaycanda ərəb dilinə aid lügətlərin tərtibi sahəsində XX əsrдə müəyyən boşluq olmuş və hal-hazırda da bu boşluq özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Dissertasiya işində respublikamızda ərəb dilçiliyinin inkişafı əsa-

¹ Zərinəzadə H.H., Nəvai Ə.M., Zahidi A.İ., Məmmədi A.Y. Ərəbcə-azərbaycanca lügət. Bakı, Elm, 1972, 525 s.

² Abdullayeva X.İ., Bakıxan N.T. Rusca-azərbaycanca-ərəbcə müxtəsər diplomatik və siyasi terminlər lügəti. Bakı, 1993, 109 s.; Bakıxanova N.T. İngiliscə-ərəbcə-azərbaycanca iqtisadi lügət. Bakı, Elm, 2001, 126 s.

³ Rzayev X.A. Atalar sözləri. Bakı, Nicat, 1993, 174 s. ; Rzayev X.A. Atalar sözləri. I c., Bakı, Nurlar-nəşriyyat-poligrafiya mərkəzi, 2004, 584 s.

⁴ Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lügəti. Bakı, 1960, 520 s; Babayev A.M., Əsmayılov C.B. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lügəti. Bakı, Maarif, 1981, 280 s; Əl-Fəqir A., Payızov M., Qasımov Z. Azərbaycan dilində işlənən ərəb sözləri lügəti. Bakı, 1999, 75 s.

sən, xronoloji ardıcılıqla təqdim edilir.

Tədqiqat işi yazıklärkən dissertant imkan daxilində XX əsrдə yazılmış bütün tədqiqat işlərinə nəzər salmağa çalışmışdır. Qeyd edək ki, bu dövrdə yazılın hər bir əsər yeniliyi, orijinallığı və bu sahədə ilk təcrübə olması baxımından seçildiyi üçün müəllif onların təhlilinə bir qədər ehtiyatla yanaşmışdır.

Dissertasiyanın səciyyəvi cəhətlərindən biri ədəbiyyat siyahısında müəlliflərin əsərlərinin siyahısının verilməsidir. Zənnimizcə, bu siyahı istər-istəməz hər hansı bir alimin, tədqiqatçının elmi yaradıcılığı haqqında tam təsəvvür yaratmağa yardım edəcəkdir.

XX əsrдə aparılmış elmi tədqiqat işlərinə nəzər salarkən diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də ərəbşünas kadrlarımızın hər birinin bu elm sahəsinin inkişafına öz töhfəsini vermək arzusunun, istəyinin açıqca hiss olunmasıdır. Maraqlı burasıdır ki, onlar tədqiqatlar zamanı yalnız bir istiqaməti, dar sahəni seçməmiş eyni vaxtda müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqatlar aparmışlar. Məsələn, ərəb ədəbiyyatı sahəsində tədqiqatlar aparan E.Z.Əzizovun yaradıcılığına nəzər saldıqda biz alimin ərəb dilinin sintaksis və morfolojiyası ilə bağlı elmi əsərlərinin də sahidi oluruq.¹ Yaxud uzun illər diplomatik fəaliyyətlə məşğul olan R.Məlikov² və X.A.Rzayevin³ simasında ərəb dialektləri və atalar sözlerinin tədqiqatçılarını görürük.

«Nəticə» hissəsində dissertasiya işinə yekun vurularaq bəzi ümmükləşdirmələr aparılır. Mövzu ilə bağlı tədqiqat zamanı əldə edilmiş nəticələri aşağıdakı ardıcılıqla təqdim edə bilərik:

1. XX əsrдə Azərbaycanda təşəkkül tapan ərəb dilçiliyi ərəb, rus,

¹ Əzizov E.Z. Klassik ərəb şerində qeyri-salim köklərin salim köklər kimi işlədilməsi // Yaxın və Orta Şərq xalqları dillərinin morfolojiyası. Bakı, ADU, 1987, s.28-30; Klassik ərəb şerində uzaşmanın bəzi xüsusiyyətləri // Yaxın və Orta Şərq xalqları dillərinin sintaksi. Bakı, ADU, 1984, s. 27-30; Klassik ərəb şerinin bəzi morfoloji xüsusiyyətləri haqqında // Yaxın və Orta Şərq xalqları dillərinin morfolojiyası. Bakı, ADU, 1985, s. 66-69; Klassik ərəb şerinin bəzi sintaktik xüsusiyyətləri haqqında // Yaxın və Orta Şərq xalqları dillərinin sintaksi. Bakı, ADU, 1986, s. 59-61.

² Məlikov R. Misir dialekti programı. Bakı, 1966; Misir dialektində felin məchul növünün ifadəsi // Elmi əsərlər. Şərqsünsəliq seriyası, 1968, №2, s.68-72.

³ Rzayev X.A. Atalar sözləri. Bakı, Nicat, 1993; Atalar sözləri. I c., Bakı, Nurlar-nəşriyyat-poligrafiya mərkəzi, 2004.

Avropa elmi, ümumi dilçilik nəzəriyyəsi və istiqamətləri ilə qarşılıqlı təsirdə inkişaf etmişdir.

2. Ərəb dilçiliyi sahəsində elmi-tədqiqatlar, araşdırırmalar əsasən Bakı Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin ərəb filologiyası kafedrasının, AMEA-nın Şərqşünaslıq İnstitutunun ərəb filologiyası şöbəsi və AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən aparılmışdır.

3. Tədqiqatlar ötən əsrin 60-cı illərində daha geniş yayılmışdır.

4. Tədqiqat mərkəzlərinin illik iş planına nəzər saldıqda onilliklər üçün tədqiqat obyekti olan mövzuların əvvəlcədən müəyyənləşdirildiyinin şahidi oluruq. Deməli, ərəb dilçiliyi sahəsindəki araşdırımlar planlı, sistemli şəkildə həyata keçirilmişdir.

5. XX əsrin 70-ci illərinə qədər Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin praktik məsələlərinin öyrənilməsi ön planda durmuşdur.

6. XX əsrin 70-ci illərdən sonra ərəb dilçiliyinin nəzəri məsələlərinin tədqiqi aparıcı istiqamət təşkil etməyə başlamışdır.

7. XX əsrədə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinə aid araşdırırmalar əsasən aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılmışdır:

a) Ərəb dilçiliyinin tətbiqi sahəsinə dair əsərlər. Bura ərəb dilinin tədrisinin həyata keçirilməsində əsas vasitə olan normativ dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin yazılımasını, programların tərtibini aid edə bilərik.

b) Ərəb dilçiliyinin nəzəri məsələlərinə həsr olunmuş elmi tədqiqat işləri.

c) Ərəb dilçiliyinin tarixinə aid elmi-tədqiqat işləri.

d) Ərəb-Azərbaycan dilçilik əlaqələri və ərəb ənənəvi qrammatika elminin təşəkkül və formallaşmasında Azərbaycan alimlərinin ırşının tədqiqinə yönəlmüş elmi-tədqiqat işləri.

8. XX əsrədə Azərbaycanda ərəb dilçiliyi sahəsində aparılan hər bir tədqiqat işi özünün ilkin və orijinal olması ilə fərqlənir.

9. Ərəbşünas dilçi alımlarımız XX əsrədə yenidən formallaşmağa başlayan bu elm sahəsində məhdud bir istiqamət seçməmiş, müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqatlar apararaq növbəti əsr üçün gələcək tədqiqatların yeni istiqamətlərini müəyyənləşdirmişlər.

10. XX əsrədə respublikamızda ərəbşünaslığın yeni əsaslarla təşəkkülü, bu sahənin gənc olması, müxtəlif elmi tədqiqatların aparılma-

sı üçün labüd olan ərəbşünas kadrlarımızın azlığına baxmayaraq hər bir ərəbşünas alim bu sahənin formalaşması və onun inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir.

11. Tədqiqat boyunca ərəb dilciliyi sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssislərimizin elmi yaradıcılıqlarına nəzər saldıqda onların müəy-yən dar bir mövzu seçməmələrinin, ərəbşünaslığımızda mövcud boşluğu doldurmaq üçün ərəb dilciliyinin bu və ya digər məsələləri ilə də məşğul olduqlarının şahidi oluruq.

12. Bu elm sahəsinin Azərbaycanda yeni olmasının, onun elmi mütəxəssislərinin azlığını nəzər alsaq mübaliğəsiz deyə bilərik ki, bu yönə həqiqətən təqdirəlayıq böyük işlər görülmüşdür.

13. Uğurlarla yanaşı, gəldiyimiz nəticəyə əsasən, XX əsrдə bəzi çatışmazlıqlar da müşahidə olunur. Ən böyük çatışmazlıqdan biri leksikoqrafiya, xüsusilə ərəb-Azərbaycan və Azərbaycan-ərəb dillərində mükəmməl tərcümə lüğətlərinin («Ərəbcə-azərbaycanca lüğət» (1971) istisna olmaqla) tərtib olunmamasıdır.

14. Mövcud reallıqları nəzərə alsaq, təbii ki, istər alimlərimiz, istər pedagoqlarımız tərəfindən aparılan tədqiqatlar qənaətbəxş, onların hər birinin əməyi yüksək qiymətləndirilməlidir.

«İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı» bölməsində isə kitabıyyat ayrı-ayrı dillər üzrə (Azərbaycan, rus, ingilis və ərəb dili) verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Ə.C.Məmmədovun Azərbaycanda ərəb dilciliyinin inkişafında xidmətləri // BDU-nun şərqsünaslıq fakültəsi magistr pilləsi üzrə elmi konfransın tezisləri. Bakı: 2000, s.36-37.

2. Ə.C.Məmmədovun ali məktəb dərslikləri // BDU-nun şərqsünaslıq fakültəsi magistr pilləsi üzrə elmi konfransın tezisləri. Bakı: 2001, s.24-27.

3. Ərəbşünas alim Ələsgər Məmmədovun ömür yolu // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2001, №3, s. 150-155.

4. Görkəmlı ərəbşünas alim Ələsgər Məmmədovun həyat və yaradıcılığı // Gənc aspirant və tədqiqatçıların respublika konfransının tezisləri, Bakı, 2001, s. 83-85.

5. XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin inkişafı // Şərqşünaslığın aktual problemləri mövzusunda professor Vəsim Məmmədəliyevin yubileyinə həsr edilmiş respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2002, s. 185-188.
6. Ərəb dilinə aid dərsliklər // Tədqiqlər-3, Bakı, 2003, s. 262-271.
7. XX əsrə Azərbaycanda ərəb dilinə dair dərsliklər, dərs vəsaitləri və proqramların nəşri // Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya, №2, Bakı, 2003, s. 109-121.
8. Ərəbşünas alim Ə.C.Məmmədovun elmi yaradıcılığı // Şərqiın aktual problemləri: Tarix və müasirlik mövzusunda akademik Z.M.Bünyadovun 80 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı, 2003, s.278-280.
9. Azərbaycanda ərəb dilçiliyi // Şərqşünaslığın aktual problemləri mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2003, s. 263-266.
10. Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin inkişaf xüsusiyyətləri // Hikmət elmi araşdırırmalar toplusu, №4, 2004, s. 122-130.
11. Ərəb dilçiliyinə dair elmi-tədqiqat işləri // Tədqiqlər 2, Bakı, 2004 s. 36-48.
12. XX əsrə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin inkişaf xüsusiyyətləri // Dil və ədəbiyyat beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, №4 (46), Bakı, 2005, s. 32-35.
13. XX əsrə Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin inkişafı // Aspirant və gənc tədqiqatçıların X respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2005, s. 173.
14. Azərbaycanda ərəb dilinin yayılması tarixinə dair // AMEA-nın Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Elmi araşdırırmalar, №1-4, Bakı, 2006, s.315-317.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ АРАБСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XX ВЕКЕ

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из 3 глав, заключения и списка использованной литературы.

Во «Введении» диссертации обосновывается актуальность темы, определяются ее объект, уровень исследования, цель и функции, поставленные перед автором, анализируются источники исследования, разъясняются научная новизна и практическая значимость работы, а также методы, использованные в исследовании.

В первой главе «Образование и развитие арабского языкознания в Азербайджане», разделенной на 4 подглавы, изучается история распространения и изучения арабского языка в Азербайджане, развитие арабского языкознания в средние века в Азербайджане, деятельность и творчество отечественных ученых в этой области. Соискатель обращает особое внимание на статус арабского языкознания в Азербайджане, начиная с позднего средневековья и до начала XX века. Основная цель исследования состоит в том, чтобы выявить приобретенные успехи и научное наследие в области арабского языкознания в Азербайджане в XX веке, провести тщательный анализ существующего положения, и на основе всего этого дать объективную оценку приобретенных успехов в этой области.

Вторая глава называется «Научно-исследовательские работы по арабскому языкознанию». Как видно из названия, она посвящена исследованиям в области арабского языкознания в XX веке в Азербайджане.

В третьей главе «Учебники, пособия и программы по арабскому языкознанию» уделяется особое внимание вопросу школьных и университетских учебников и пособий по арабскому языку, их структуре, а также даются сведения о принципах их составления и определяются их особенности.

В заключении, в котором обобщаются результаты данной научно-исследовательской работы, представлено 14 выводов автора, соответствующих содержанию работы.

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF ARABIC LINGUISTICS IN XX C. IN AZERBAIJAN

SUMMARY

The dissertation includes introduction, 3 chapters, conclusion and bibliography.

In the introduction the actuality of the theme is justified, its objects are defined, the level of its search is studied, the purpose and aims of the work are determined, its sources are showed, its scientific novelty, practical significance are explained, and the methods of the research are noted.

The first chapter is named «The formation and development of Arabic linguistics». Before her passing to the research about the establishment and development of Arabic linguistics in Azerbaijan, the author gives a brief review of spreading of Arabic language in Azerbaijan, the history of its development in middle ages, the status of Arabic language since late middle ages till XX century. Only after this review the author comes to the problem of development of Arabic linguistics in Azerbaijan in XX c. The main purpose in this research is to reveal the achievements, scientific heritage before XX c., to create a picture of general view, and on these bases to evaluate the achieved successes.

The second chapter «The research-scientific works about Arabic linguistics» as seen from the title is dedicated to research-scientific works written in XX c. The researcher speaks about the characteristic features of this newly established field of science, talks about the scientific centers, defined the directions of the investigations, gives information about research-scientific works on theoretical matters of Arabic linguistics.

The third chapter with the title «The textbooks, programmes on Arabic linguistics» is divided into subchapters where school books university textbooks on the subject written in XX c., there structure, principles of formation, features are examined.

In the conclusion, the author summarizes her results in 14 points.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ РУКОПИСЕЙ им. М.ФИЗУЛИ**

На правах рукописи

ЮСИФОВА КЕНУЛЬ ИМРАН КЫЗЫ

**СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ АРАБСКОГО
ЯЗЫКОЗНАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XX ВЕКЕ**

10.02.12-Семитские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

БАКУ – 2007